

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid: Een visie op het ontstaan van thuisloosheid vanuit het perspectief van de gehechtheidstheorie

Tavecchio, L.W.C.; Roorda-Honée, J.M.T.G.

Citation

Tavecchio, L. W. C., & Roorda-Honée, J. M. T. G. (1993). Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid: Een visie op het ontstaan van thuisloosheid vanuit het perspectief van de gehechtheidstheorie. In . Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10198>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10198>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

AFFECTIEVE VERWAARLOZING EN THUISLOOSHEID

EEN VISIE OP HET ONTSTAAN VAN THUISLOOSHEID VANUIT HET PERSPECTIEF VAN DE GEHECHTHEIDSTHEORIE

LOUIS TAVECCHIO & JEANNE ROORDA-HONÉE

1. Inleiding Algemeen wordt aangenomen dat veel factoren op complexe wijze een rol spelen in het individuele ontwikkelingsproces dat uiteindelijk leidt tot feitelijke thuisloosheid. De thuisloze is kwetsbaar in maatschappelijk, psychologisch en relationeel opzicht waardoor, of wellicht omdat, hij geen bindingen van betekenis met anderen kan aangaan of onderhouden. In de literatuur wordt het gebrek aan sociale relaties en bindingen en het ontbreken van een sociaal netwerk meestal als een gegeven beschouwd (Horst, 1962; Haider, 1982; Heydendael, 1987; Nuy, 1990). Deze 'relationele onbekwaamheid' en 'een-zaamheid' van thuislozen zal door ons belicht worden vanuit de visie dat thuisloosheid een concrete vormgeving is van de psychische gesteldheid. Deze kan omschreven worden als 'niet thuis te horen of te zijn in deze samenleving, altijd 'vreemde' te blijven onder de mensen'.

Velen van hen zijn opgegroeid onder ongunstige gezinsomstandigheden (Mullink, 1963; Haider, 1986; Van der Ploeg, 1991; Gaemers & Hoogendam, 1991; Korf & Hoogenhout, 1989; de Bie & Dortmans, 1990). Affectieve verwaarlozing in de jeugd zou een mogelijke antecedent kunnen zijn voor het onvermogen tot het aangaan en onderhouden van relaties dan wel het bewust of onbewust vermijden daarvan.

Door aansluiting te zoeken bij de gehechtheidstheorie van Bowlby (1969/1984) kan wellicht een verklaring gegeven worden voor de ontwikkeling van de relationele problematiek die de thuisloze zozeer kenmerkt. Noties over de betekenis en de kwaliteit van de eerste relatie tussen ouder en kind vormen in deze theorie een basis voor het begrijpen van de latere sociaal-emotionele ontwikkeling. Een basisprincipe is dat vroege gehechtheidsrelaties model staan voor latere sociale relaties.

Vanuit bovenstaand perspectief is in 1991 een haalbaarheids-studie¹ uitgevoerd met de vraagstelling:

'Welke rol speelt affectieve verwaarlozing in de (zeer) vroege jeugd in het individuele ontwikkelingsproces dat leidt tot thuisloosheid.'

In dit hoofdstuk wordt verslag gedaan van deze studie waarin affectieve verwaarlozing in het gezin onderzocht wordt als één van de mogelijke antecedenten van thuisloosheid (Tavecchio e.a., 1991).

In de volgende paragrafen worden de theoretische uitgangspunten van het onderzoek uiteengezet. Vervolgens wordt nader ingegaan op de opzet en uitvoering, de resultaten en de conclusies. Het hoofdstuk wordt afgesloten met het formuleren van mogelijke implicaties voor de praktijk van de hulpverlening.

2. De gehechtheidstheorie nader beschouwd

De mogelijke gevolgen van affectieve en emotionele verwaarlozing in de kindertijd voor de latere sociaal-emotionele ontwikkeling van het individu zijn in Bowlby's gehechtheidstheorie (1969/1979) op de voorgrond geplaatst.

In onderzoek onder verweesde kinderen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog bleek hoe indrukwekkend het effect was van scheiding en verlies van de ouders op het gedrag van jonge kinderen. Bowlby heeft later deze reacties van woede, angst, verdriet en - uiteindelijk - depressie beschreven. Op grond van zijn observaties ontwikkelde hij zijn theorie, waarin de veronderstelling centraal staat dat de mens een natuurlijke, aangeboren neiging heeft om de nabijheid te zoeken van andere individuen. Vanaf zijn geboorte zal ieder kind proberen zich te verzekeren van de nabijheid van zijn verzorger, door te huilen, te glimlachen, oogcontact te zoeken of gebaren te maken. Ook, en vooral, bij verdriet, vermoeidheid, spanning en angst treedt het gehechtheidssysteem in werking: het kind zal alles in het werk stellen om de nabijheid van zijn gehechtheidsfiguur te bewerkstelligen. In de relatie tussen ouder en kind hecht het kind zich aan zijn opvoeder (de gehechtheidsfiguur). De term gehechtheid verwijst naar een relatief duurzame affectieve relatie tussen een kind en één of meer specifieke personen. De biologische functie van dit gedrag heeft een beschermende overlevingswaarde (*survival value*²) en is tevens noodzakelijk voor de ontwikkeling van het kind. De mens is aldus voorzien van een controle-systeem dat dient om een balans te handhaven tussen nabijheidzoekend en exploratief gedrag. Deze balans stelt het kind in staat om de omgeving te verkennen, aanvankelijk in bekende en veilige situaties, of nabijheid en contact te zoeken in onbekende of onveilige situaties.

Als het (zeer jonge) kind ervaart dat de opvoeder ingaat op de fundamentele behoefte aan nabijheid, ontwikkelt het vanuit de eerste ervaringen in de relatie met de ouder³ een gevoel van basisveiligheid. Dit wordt aangeduid met de term 'veilige

gehechtheid'. Een belangrijke notie is, dat in het geval van een veilige gehechtheid de balans tussen nabijheid zoeken en exploratie redelijk in evenwicht is.

Niet alle kinderen ervaren beschikbaarheid en toegankelijkheid in de omgang met hun opvoeders. Is de ouder niet bereid of in staat om voldoende responsief te reageren op de behoeften van het kind, dan ontwikkelt zich een onveilige gehechtheid.

Voor kinderen tussen 11 en 18 maanden is een gestandaardiseerde observatieprocedure ontwikkeld (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978) waarmee de verschillende typen gehechtheid - veilig dan wel onveilig - onderscheiden kunnen worden. Een *veilige* gehechtheid ontwikkelt zich als de opvoeder sensitief en responsief is. Dit wil zeggen dat de signalen van het kind juist worden geïnterpreteerd en dat de ouder er snel en adequaat op reageert. Bij *onveilig of angstig* gehechte kinderen wordt een onderscheid gemaakt tussen de angstig-ambivalente en de angstig-vermijdende vorm (cf. Van IJzendoorn, 1988; Tavecchio e.a., 1991).

Als er sprake is van onvoorspelbare en inconsistente reacties van de opvoeder, ontwikkelt zich op grond van deze onberekenbare reacties een onveilig/ambivalent model van gehechtheid. Het onveilig/vermijdende model van gehechtheid ontwikkelt zich bij het kind als de reacties van de ouders afwijzend en consistent nonresponsief zijn.

Bowlby (1977) stelt dat vooral scheiding van en dreiging met scheiding door de opvoeder een uiterst negatieve invloed zal hebben op de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie. Verder noemt hij in het opvoedingsgedrag met name de volgende factoren die deze relatie ernstig verstoren: fysieke en psychische ontoegankelijkheid van de opvoeder, zoals separatie en dreigen met separatie, afwijzing, herhaalde dreiging het kind liefde te onthouden (*love-withdrawal*), instabiele opvoedingsarrangementen, gekenmerkt door teveel en te kortdurende relaties met verschillende opvoeders en rolomkering ('parentificatie') waarbij het kind moet voldoen aan de ouderlijke behoefte aan zorg en liefde.

Elk van dit soort ervaringen kan ertoe leiden dat het kind in de angstige onzekerheid verkeert de zo belangrijke gehechtheidsfiguur te verliezen. Het onveilig gehechte kind zal zichzelf proberen te beschermen en er zullen, afhankelijk van het specifieke gedrag van de opvoeder, bepaalde patronen ontstaan.

De ervaringen binnen de (vroege) ouder-kindrelatie worden geïnternaliseerd en de kwaliteit en de eigenschappen van deze ervaringen staan model voor latere relaties binnen en buiten het gezin (Sroufe & Fleeson, 1986; Hartup, 1986).

De informatie die het kind binnen de ouder-kindrelatie verwerft - en selecteert - met betrekking tot al dan geen beschikbaarheid, betrouwbaarheid, liefde, aandacht en responsiviteit van de ouder, wordt georganiseerd in een zogenaamd intern werkmodel. Door middel van het begrip 'intern werkmodel van gehechtheid' kunnen

verbanden tussen de kwaliteit van gehechtheidservaringen in de jeugd en de kwaliteit van latere relaties worden gelegd.

3. De organisatie van gehechtheid: interne werkmodellen

Het intern werkmodel van gehechtheid wordt gedefinieerd als een reeks van bewuste en/of onbewuste regels voor de organisatie van informatie. Deze informatie heeft betrekking op de gehechtheid en op het meer of minder toegankelijk zijn van die informatie over gehechtheidsgerelateerde ervaringen, gevoelens en ideeën. Het is te beschouwen als een cognitief-affectief schema, ontleend aan ervaringen met eerdere relaties (Main, Kaplan & Cassidy, 1985; Bowlby, 1979; Crittenden & Ainsworth, 1989; Main e.a., 1985; Bretherton & Waters, 1985; Lamberson & Van IJzendoorn, 1991; Bakermans-Kranenburg e.a., 1992).

Op grond van de oorspronkelijke ervaringen met de eigen ouders vormt zich het werkmodel, waarin de informatie omtrent de verwachtingen van het kind ten aanzien van andere mensen en relaties is georganiseerd. Ook vormt het kind zich op grond van deze ervaringen een beeld van zichzelf, als iemand die 'de moeite waard' is, of niet, om voor gezorgd en van gehouden te worden (Bowlby, 1973, 1977; Ainsworth & Eichberg, 1991; Sroufe e.a. 1984; Bartholomew, 1991; cf. Roorda & Tavecchio, 1992). De werkmodellen bieden aldus een leidraad en een basiskader voor latere transacties met de omgeving, in het bijzonder voor sociale relaties.

Interne werkmodellen vormen zich in de tijd, ze worden herzien of bijgesteld. Soms verandert de inhoud van de georganiseerde informatie op grond van de wijze waarop ervaringen binnen relaties verlopen en hoe deze worden gewaardeerd vanuit de voorhanden zijnde blauwdruk - i.c. het werkmodel (Sroufe, 1988). Hoewel Bowlby werkmodellen beschouwt als systemen die open blijven voor nieuwe informatie en voor verandering, gelooft hij tevens dat ze in toenemende mate *resistant to change* worden, voor een deel ook omdat ze opereren buiten het bewustzijnsniveau.

Voor de bestudering van gehechtheid in relatie met de persoonlijkheidsontwikkeling van de (jong)volwassene is het theoretisch construct 'intern werkmodel' een sleutelbegrip. In onderzoek naar de aard van het 'werkmodel van gehechtheid' wordt dit ook beschreven in termen van veilige en onveilige organisaties van gehechtheid.

4. Gehechtheidsstijlen op (jong)volwassen leeftijd

Hoewel gehechtheidsgedrag vooral in de vroege kindertijd manifest is, zijn gehechtheidsrelaties belangrijk gedurende alle ontwikkelingsfasen van het individu en zijn ze typerend voor menselijk gedrag gedurende de gehele levensloop (Levitt, 1991;

Hartup, 1986; Kotler & Omodel, 1988; Heard & Lake, 1986; Hazan & Shaver, 1987). De verschillen in persoonlijkheidsontwikkeling worden met de jaren steeds duidelijker en ontwikkelen zich langs een zekere lijn, die nauw samenhangt met verschillen in de kwaliteit van gehechtheidsrelaties (De Wuffel, 1986).

Voor bestudering van gehechtheid in relatie met de persoonlijkheidsontwikkeling is onderzoek gedaan naar de aard van het construct 'intern werkmodel van gehechtheid' (Main, Kaplan & Cassidy, 1985; Crittenden & Ainsworth, 1989), naar gehechtheid, zelfbeeld en het beeld van de ander (Crittenden, 1988, Kobak & Sceery 1988; Bartholomew, 1990, 1991; Brennan, Shaver & Tobey, 1991) en naar gehechtheid en affectregulatie (Sroufe, 1988; Campos & Barret, 1981; Kobak & Sceery, 1988).

De vermijding van intimiteit in relaties met anderen op latere leeftijd - ons inziens nauw verwant aan de eerder genoemde relationele onbekwaamheid van de thuisloze - is onder andere beschreven en onderzocht door Bartholomew (1990) en Bartholomew & Horowitz (1991).

Bartholomew relateert het zelfbeeld en het beeld van de ander aan prototypische gehechtheidsstijlen bij volwassenen. Figuur 1 laat vier combinaties zien. Cel I representeert veilige gehechtheid, die samenhangt met een positief beeld van zichzelf en van anderen. Cel II laat zien, dat een ambivalente, afhankelijke gehechtheidsstijl samenhangt met een negatief zelfbeeld en een positieve waardering van anderen. De cellen III en IV geven twee typen vermijdende gehechtheid weer.

Figuur 1. Model of adult attachment

		MODEL OF SELF (Dependence)	
		Positive (Low)	Negative (High)
MODEL OF OTHER (Avoidance)	Positive (Low)	CELL I Secure Comfortable with intimacy and autonomy	CELL II Preoccupied Preoccupied with relationships
	Negative (High)	CELL IV Dismissing Dismissing of intimacy Counter-dependent	CELL III Fearful Fearful of intimacy Socially avoidant

Uit: Bartholomew & Horowitz (1991)

Binnen het onveilig-vermijdende werkmodel van gehechtheid worden twee vormen onderscheiden: de 'angstige' en de 'dismissing' stijl van vermijding. Angstige vermijding van anderen hangt samen met een gevoel zelf 'niets waard te zijn, ook niet iemand te zijn om van te houden'; anderen zijn onbetrouwbaar en afwijzend. Wanneer er sprake is van een angstige stijl van vermijding is er wel een bewuste wens tot sociaal contact, maar de angst voor afwijzing en het wantrouwen is zo groot dat intieme contacten worden vermeden. Deze gevoelens gaan gepaard met een toestand van angstige onzekerheid en verstoorde interpersoonlijke relaties. Ze worden gekenmerkt door een overgevoeligheid voor sociale bevestiging.

Bij de 'dismissing' stijl van vermijding is een onbewuste, complexere strategie zichtbaar, waarbij de gehechtheidsbehoeften afgeweerd en ontkend worden en het gehechtheidssysteem als het ware gedeactiveerd is (*detachment*). Het zelfbeeld wordt gekenmerkt door onkwetsbaarheid en onafhankelijkheid; anderen worden sterk afgewezen. In dit model van vermijdende gehechtheid worden relaties als onbelangrijk gepresenteerd en intieme contacten worden vermeden.

In beide vormen van onveilig-vermijdende gehechtheid worden sociale relaties, bindingen en intimiteit vermeden. Bij angstige vermijding neemt de persoon een passieve, introverte houding aan ten opzichte van de sociale omgeving; de persoon met een 'dismissing' stijl van vermijding neemt een vijandig-afwijzende en controlerende houding aan ten opzichte van anderen.

De tot dusver beschreven theoretische inzichten zijn uitgangspunt geweest voor de haalbaarheidsstudie onder zwervende jongeren ('potentieel thuislozen') in Amsterdam. De opzet, uitvoering en resultaten hiervan worden in de volgende paragrafen beschreven.

5. Het onderzoek Het onderzoek is uitgevoerd in een samenwerkingsverband tussen de Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Algemene Pedagogiek, de GG & GD, afdeling Sociale en Psychiatrische Epidemiologie, sector GGZ te Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Kinder- en Jeugdpsychiatrie.

5.1. De procedure Teneinde de vraag te beantwoorden of en in welke mate de onderzochte jongeren gedurende hun kinderjaren hebben blootgestaan aan affectieve verwaarlozing, is relevante informatie over achtergrondkenmerken verzameld en zijn de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie en de ouderlijke opvoedingsstijl in een aantal variabelen geoperationaliseerd. Tevens is door vergelijking van de meetresultaten op deze variabelen nagegaan of en in hoeverre drie onderzoeksgroepen van elkaar verschillen.

Op grond van de hiervoor beschreven theoretische inzichten en de algemene probleemstelling is een centrale rol toebedeeld aan onderzoek naar de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie als één van de verklarende factoren in de ontwikkeling van de relationele onbekwaamheid. Uitgaande van het intern werkmodel als theoretisch construct is de analyse gericht op de wijze van waarnemen van en reacties op bepaalde situaties, waarvan wordt aangenomen dat zij het intern werkmodel representeren.

De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie is als volgt geoperationaliseerd:

1. De karakteristieke reacties en kwetsbaarheid voor stress bij scheidingssituaties, die (mede) een indicatie vormen voor de mate waarin de ouders als toegankelijk en bereikbaar zijn ervaren.
2. De (subjectief ervaren) ouderlijke zorg en protectie gedurende de eerste 16 levensjaren.

Relevante informatie over de achtergrondkenmerken van de respondenten is met behulp van de volgende gegevens verkregen:

- » de gezinsgeschiedenis, met name gegevens over ouders, opvoedingssituatie, gezinssamenstelling en sociaal-economische status van het gezin;
- » eventuele tehuiservaring;
- » sociale contacten;
- » woon/verblijfplaats, c.q. mobiliteit;
- » opleiding/werkervaring.

5.2. Methode

5.2.1. Onderzoeksgroepen en dataverzameling

1. De doelgroep (n=30): een groep zwervende jongeren - potentieel thuislozen - te Amsterdam, met een minimale zwerfduur van drie maanden.
2. Een klinische controlegroep, bestaande uit cliënten van een psychiatrische adolescentenkliniek in de randstad (n=22).
3. Een zogenaamde normgroep, afkomstig uit de algemene populatie (n=42).

Voor alle groepen gold: autochtone mannen, leeftijd tussen 18 en 25 jaar.

De werving van de respondenten in de doelgroep vond plaats in drie instellingen voor thuislozenzorg voor jongeren in Amsterdam, met name een jongerenopvangcentrum/pension, een jongerenpassantenverblijf en een opvangcentrum van het streetcornerwerk. De klinische controlegroep werd samengesteld in samenwerking

met de medische staf van de betrokken adolescentenkliniek en respondenten voor de normgroep werden geworven in diverse cafés, snookercentra en in een centrum voor jeugd- en jongerenwerk. Voorafgaand aan het onderzoek werd schriftelijk *informed consent* verkregen van de respondenten.

Omdat het onderzoek werd uitgevoerd in het kader van een haalbaarheidsstudie, is niet gestreefd naar een aselechte steekproeftrekking.

De interviewers zijn vooraf getraind in het afnemen van de vragenlijsten.

De groep zwervende jongeren is geïnterviewd in de hulpverleningsinstelling waar zij zich op dat moment bevond of, bijvoorbeeld bij het streetcornerwork, in een nabijgelegen café. De jongeren uit de algemene populatie werden op een afgesproken tijd geïnterviewd in het gebouw van de Faculteit Sociale Wetenschappen te Leiden. De interviews met de klinische groep vonden plaats in de desbetreffende kliniek. De interviews duurden gemiddeld anderhalf uur.

5.2.2. De meetinstrumenten

1. Relevante informatie over de achtergrondkenmerken en verlies- en scheidingservaringen van de respondenten is verkregen via een uitgebreide vragenlijst, samengesteld op basis van vragenlijsten van De Bie & Dortmans (1990) en Korf & Hoogenhout (1989).

2. De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie is op twee manieren gemeten, namelijk met behulp van de Separation Anxiety Test en het Parental Bonding Instrument. De eerste heeft betrekking op angst voor scheiding van gehechtheidsfiguren, de tweede handelt over de ouder-kind relatie.

A. DE SEPARATION ANXIETY TEST (SAT)

Bij de ontwikkeling van de Separation Anxiety Test (SAT) is Hansburg (1972) uitgegaan van de visie van Bowlby over de invloed die separatie van de ouders heeft op de ontwikkeling van het kind. Met name geldt dit voor de ontwikkeling van het werkmodel van (gehechtheids)relaties. Door middel van de test wordt een aantal reacties op scheidingsituaties gemeten en op grond van de scores wordt geconcludeerd tot een al dan niet veilig gehechtheidsmodel.

De test bestaat uit twaalf platen die elk een kind in een dagelijkse milde of ernstige scheidingsituatie voorstellen. Zes platen stellen zogenaamde milde scheidingsituaties voor - bijvoorbeeld het kind gaat naar school -, de zes andere platen geven ernstige scheidingsituaties weer - het kind is bij de begrafenis van zijn moeder. Bij iedere plaat behoren 17 antwoorden in de vorm van uitspraken, die een *gevoel* weergeven, waarbij de respondent 'al dan niet mee eens' kan aangeven. De 17 antwoorden worden steeds in een wisselende volgorde aangeboden. Ieder antwoord

behoort tot een specifieke reactie op een scheidings situatie. Combinaties van de verschillende reacties vormen acht reactiepatronen of schalen (gehechtheid, individualiteit, vijandigheid, angst, defensiviteit, preoccupatie met zelfwaardering, verlies van eigenwaarde en identiteitsverwarring). Op basis van combinaties van de schaalscores wordt een uitspraak gedaan over de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie en over de afweermechanismen die eventueel een rol spelen.

De metingen op de SAT zijn gevalideerd door vergelijking van de testresultaten met klinisch-diagnostische gegevens in verschillende steekproeven. In een betrouwbaarheidsonderzoek van Black (1986) is een hoge interne consistentie (.86) gevonden voor het totaal van de schaalscores. De *split-half* betrouwbaarheid bleek ook bevredigend. Gezien het feit dat de afnameduur van de totale onderzoeksbatterij aan een bepaalde limiet was gebonden, is op grond van Black's bevindingen besloten de helft van de platen aan te bieden. Hierbij is de door Black gemaakte en getoetste verdeling aangehouden.

B. HET PARENTAL BONDING INSTRUMENT (PBI)

Theoretisch wordt de ouderlijke bijdrage binnen de ouder-kindrelatie opgevat als een van de belangrijkste bijdragen aan de ontwikkeling van de kwaliteit van de gehechtheid.

De PBI (Parker, Tubling & Brown, 1979) is een vragenlijst (25 items), waarmee de relatie met de ouders, zoals deze door de respondent tot zijn 16e jaar is ervaren, wordt gekarakteriseerd. De ouderlijke bijdrage aan de ouder-kindrelatie wordt onderscheiden naar twee bipolaire dimensies: zorg versus onverschilligheid en (over)protectie versus bevorderen van autonomie. Combinaties van de zorg en (over)protectiedimensies leveren een indeling op in vier opvoedingsstijlen, namelijk *optimal parenting* (veel zorg, weinig (over)protectie), *affectionate constraint* (veel zorg, veel (over)protectie), *neglectful parenting* (weinig zorg, weinig (over)protectie) en ten slotte *affectionless control* (weinig zorg, hoge (over)protectie) (zie Tavecchio e.a., 1991; Kolk, 1989).

De PBI is mede gekozen vanwege de positieve validiteitsgegevens (cf. Arrindell, Hanewald & Kolk, 1989; Richman & Flaherty, 1986). Ondanks de methodologische problemen die samenhangen met retrospectieve dataverzameling, blijkt uit test-hertest en *split-half* gegevens dat de PBI in voldoende mate betrouwbaar is. In dit onderzoek is een voor Nederland bewerkte versie van de PBI gebruikt (Arrindell, Hanewald & Kolk, 1989; Wouters, 1990).

6. Resultaten Wat betreft de achtergrondkenmerken - de geschiedenis van de jon-

geren - wordt een selectie gemaakt van gegevens die, volgens het theoretische uitgangspunt, min of meer samenhangen met de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie.

CONTACT MET DE OUDERS

Uit de gegevens in Tabel 1 blijkt, dat 52% van de thuisloze jongeren het contact met *de vader* als redelijk tot goed kwalificeert. Voor de klinische en de normgroep zijn deze percentages respectievelijk 82% en 66%. Van de thuisloze jongeren zegt 48% dat het contact slecht is of geheel verbroken. Voor de andere groepen is dit respectievelijk 13.6% en 21.4%.

Tabel 1. Contact met vader

contact met vader	thuislozen		klin. groep		normgroep	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
n.v.t.	0	0	1	4.5	5	11.9
slecht	6	24	3	13.6	5	11.9
redelijk	8	32	15	68.2	20	47.6
goed	5	20	3	13.6	8	19
geen	6	24	0	0	4	9.5
n =	25	100%	22	100%	42	100%

Tabel 2 laat zien, dat 45% van de groep thuislozen het contact met *de moeder* als redelijk tot goed heeft ervaren, tegenover respectievelijk 91% en 88% van de respondenten uit de klinische en de normgroep.

Geen of slecht contact met de moeder heeft 48% van de thuislozen, tegenover respectievelijk slechts 9% en 12% van de personen uit de andere groepen.

Tabel 2. Contact met moeder

contact met moeder	thuislozen		klin. groep		normgroep	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
n.v.t.	2	6.9	0	0	0	0
slecht	7	24.1	2	9.1	3	7.1
redelijk	5	17.2	13	59.1	23	54.8
goed	8	27.6	7	31.8	14	33.3
geen	7	24.1	0	0	2	4.8
n =	29	100%	22	100%	42	100%

VERLIES- EN SCHEIDINGSERVARINGEN

Tabel 3 biedt een overzicht van de scheidings- en verlieservaringen binnen de drie groepen. Allereerst valt op dat alle thuislozen - ook op heel jonge leeftijd - scheidingservaringen hebben meegemaakt. Dit in tegenstelling tot de beide andere groepen met percentages van respectievelijk 36.4 en 21.4. Op deze gegevens kan nog de volgende toelichting worden gegeven.

Naast het feit dat scheidingservaringen bij de zwervende jongeren veel frequenter zijn voorgekomen, blijkt tevens dat deze ervaringen bij hen veel ernstiger zijn. 'Ernstig' betekent in dit geval dat het kind beide gehechtheidsfiguren verloor en/of dat de eerste scheidingservaring het beginpunt vormde van een hele reeks. Zó gezien hebben 24 (80%) van de 30 thuislozen ernstige scheidingservaringen meegemaakt, tegenover drie (13.6%) van de klinische groep en twee (4.8%) van de normgroep. Daarnaast bleek dat 18 personen uit de groep thuislozen ook een tehuiservaring hadden (60%). Alleen in de normgroep hadden de twee personen met een ernstige scheidingservaring ook een tehuiservaring.

Tabel 3. Leeftijd eerste scheidingservaring

leeftijd	thuislozen n = 30		klin. groep n = 22		normgroep n = 42	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
0 - 5 jr	8	26.7	3	13.6	0	0
5 - 10 jr	5	16.7	1	4.5	3	7.1
10 - 15 jr	12	40	3	13.6	5	11.9
15 - 18 jr	5	16.7	1	4.5	1	2.4
<i>totaal</i>	30	100%	8	36.4%	9	21.4%

SOCIAAL NETWERK

Ook over het sociale netwerk zijn enkele gegevens verkregen. Het merendeel van de thuislozen blijkt alleenstaand te zijn. Het onderscheid met beide andere groepen ligt voornamelijk in het feit dat in deze groepen veel jongeren nog thuis wonen (normgroep: 42.9%; klinische groep: 72.7%).

Met betrekking tot het aantal vrienden en de frequentie van de contacten zegt 20% van de thuislozen geen enkele vriend te hebben. Dit staat tegenover respectievelijk 9% en 5% van de klinische en de normgroep.

Voorkomende problemen bespreken thuislozen in 46% van de gevallen met relaties, familie of vrienden, voor de klinische en normgroep zijn deze percentages respectievelijk 72 en 89. De thuislozen wenden zich in 33% van de gevallen tot de professionele hulpverlening, voor de jongeren uit de klinische groep is dit percentage 17, voor de normgroep 3.

De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie

KWETSBAARHEID VOOR SCHEIDINGSERVARINGEN

De jongeren worden in de SAT geconfronteerd met dagelijkse (milde) en ernstige scheidingsituaties. Tabel 4 (p.27) bevat de reacties op deze dagelijkse en ernstige scheidingsituaties, weergegeven als de score op acht schalen.

Bij dagelijkse scheidingen vertonen thuislozen significant *meer vijandigheid* dan de overige groepen. De klinische groep vertoont extreem veel individuatiereducties en wordt meer in beslag genomen door problemen op het gebied van zelfwaardering.

Bij de ernstige scheidingen neemt het aantal gehechtheidsreacties toe (zoals verwacht), maar significant minder bij de thuislozen dan bij de andere groepen. Het aantal vijandige reacties is bij de thuisloze groep ook in dit geval duidelijk hoger en is bijna gelijk aan het aantal gehechtheidsreacties.

Tabel 4. Reacties op scheidingen

reacties op scheidingen	thuislozen n = 30		klin. groep n = 22		normgroep n = 42		F	p	K.W.*	p
	mean	sd.	mean	sd.	mean	sd.				
dagelijkse scheidingen										
gehechtheid	6.64	4.77	4.79	3.79	5.49	3.99	1.17	ns		
individualiteit	11.5	6.96	20.9	8.54	11.9	6.63	11.33	.000		
vrijandigheid	3.28	3.82	0.86	2.19	1.87	3.06			6.62	.04
angst	10.1	5.09	5.66	3.65	10.1	4.28	7.1	.001		
defensiviteit	6.66	6.48	5.17	2.99	5.08	4.62	.93	ns		
preoccupatie met										
zelfwaardering	4.93	3.61	7.75	2.76	5.4	3.97	3.49	.035		
verlies eigenwaarde	2.27	3.37	1.29	1.88	1.28	2.06	1.5	ns		
identiteitsverwarring	1.81	2.37	1.81	2.35	2.21	2.62	.29	ns		
ernstige scheidingen										
gehechtheid	14.6	6.52	17.7	8.03	18.0	4.77			7.04	.03
individualiteit	6.33	5.07	11.5	5.88	7.83	6.03	4.56	.01		
vrijandigheid	14.0	6.36	8.45	3.35	9.46	3.83			16.2	.000
angst	9.02	5.53	7.27	4.09	10.4	4.6	2.76	ns		
defensiviteit	8.69	5.99	8.48	5.28	10.3	4.95	1.15	ns		
preoccupatie met										
zelfwaardering	2.44	2.76	4.72	4.13	3.24	2.85	2.93	.06		
verlies eigenwaarde	8.35	5.92	8.46	4.1	7.9	3.71	.13	ns		
identiteitsverwarring	5.29	4.08	5.04	3.57	5.33	2.94	.04	ns		

* In het geval dat de varianties tussen de groepen te zeer verschillen werd de toets van Kruskal-Wallis (K.W.) uitgevoerd.

In Tabel 5 staan gegevens van de PBI, die informatie geven over de (waargenomen) mate van zorg en (over)protectie die iemand in de relatie met zijn ouders heeft ervaren. De gemiddelden laten duidelijk zien dat de thuislozen, in vergelijking met de andere groepen, enerzijds veel minder zorg en anderzijds veel meer (over)protectie (sterke controle) hebben ondervonden. Dit geldt ten aanzien van beide ouders.

Tabel 5. Ervaren zorg en overprotectie

	thuislozen		klin. groep		normgroep		F-ratio	p	n
	mean	sd.	mean	sd.	mean	sd.			
VADERS									
ondersteuning	15.3	8.9	24.5	7.7	22.9	7.2	10.48	.0001	91
overprotectie	19.3	8.8	9.45	6.5	10.4	5.9	16.51	.0000	91
MOEDERS									
ondersteuning	21.6	11.5	28.7	4.9	27.6	6.1	6.23	.003	91
overprotectie	15.2	8.7	10.9	7.3	11.5	8.4	2.1	.13 (ns)	87

Combinaties van de zorg- en (over)protectiedimensies leveren een indeling op in vier opvoedingsstijlen, namelijk *optimal parenting*, *affectionate constraint*, *neglectful parenting* en *affectionless control* (zie paragraaf 5.2.2). De laatste drie stijlen kunnen worden getypeerd als suboptimaal ouderschap (*poor parenting*). Scores die niet in één van de vier voorgaande stijlen waren onder te brengen, zijn opgenomen in een restcategorie. Het betreft scores die zich dicht in de buurt van de gemiddelde score op de zorg- en protectiedimensies bevinden (cf. Parker c.s., 1979, pp. 4 en 8).

Tabel 6 verschaft informatie over deze opvoedingsstijlen, gebaseerd op de PBI-scores. Bij thuislozen is veel vaker sprake van *affectionless control* (weinig zorg, hoge protectie/strikte controle) dan bij respondenten in de andere groepen. Dit resultaat geldt ten aanzien van beide ouders, maar sterker naar de vaders. In overeenstemming hiermee wordt de thuislozen-groep tevens gekenmerkt door een laag percentage *optimal parenting* (veel zorg, weinig (over)protectie/ruimte voor autonomie). Ook in dit geval is de score ongunstiger ten aanzien van de vaders.

Bekijkt men de gegevens van beide ouders gezamenlijk (tabel 6 onderaan), dan blijkt dat de door de thuislozen ervaren opvoedingsstijl in feite voor 25% bestaat uit *affectionless control* (tegenover slechts 2.3% en 5.9% voor de andere groepen). Iets

meer dan 20% van de thuislozen geeft aan dat er sprake is van optimaal ouderschap; in de andere groepen is dit ongeveer 50%.

Tabell 6. Opvoedingsstijl van vaders, moeders en beide ouders tezamen

Opvoedingsstijl	thuislozen n = 30		klin. groep n = 22		normgroep n = 42	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
VADERS						
1. optimal parenting	3	10	10	45.5	17	40.5
2. affectionate constraint	2	6.7	0	0	0	0
3. neglectful parenting	2	6.7	0	0	3	7.1
4. affectionless control	9	30	0	0	2	4.8
5. 'restcategorie'	14	46.7	12	54.5	20	47.6
MOEDERS						
1. optimal parenting	10	33.3	12	54.5	24	57.1
2. affectionate constraint	2	6.7	1	4.5	0	0
3. neglectful parenting	2	6.7	0	0	0	0
4. affectionless control	6	20	1	4.5	3	7.1
5. 'restcategorie'	10	33.3	8	36.4	15	35.7
ouders*						
1. optimal parenting	13	21.7	22	50	41	48.8
2. affectionate constraint	4	6.7	1	2.3	0	0
3. neglectful parenting	4	6.7	0	0	3	3.6
4. affectionless control	15	25	1	2.3	5	5.9
5. 'restcategorie'	24	40	20	45.4	35	41.7
* TOTAAL	60		44		84	

In Tabel 7 is de kwaliteit van de opvoedingsstijl weergegeven in termen van *good enough* (Winnicott, 1975) versus *poor*, eerst voor vaders en moeders afzonderlijk en ten slotte voor beide ouders gezamenlijk.

Tabel 7. Kwaliteit opvoedingsstijl

GOOD ENOUGH/ POOR	thuislozen		klin. groep		normgroep		tot.	X ² incl. klin. gr.	p
	abs.	%	abs.	%	abs.	%			
VADERS									
'good enough'	17	56	22	100	37	88	76	17.97	.0001
'poor'	13	43	0	0	5	11.9	18		
n =	30	100%	22	100%	42	100%	94		
MOEDERS									
'good enough'	20	66	20	90	39	92.8	79	9.96	.007
'poor'	10	33	2	9	3	7.1	15		
n =	30	100%	22	100%	42	100%	94		
OUDERS*									
'good enough'	12	40	20	90	34	80.9	66	19.92	.0000
'poor'	18	60	2	9	8	19.0	28		
n =	30	100%	22	100%	42	100%	94		

* Voor de categorie 'ouders' geldt, dat bij 'good enough' ouderschap deze kwalificatie geldt voor beide ouders; van 'poor' ouderschap is sprake indien ten minste één van beide ouders in deze categorie is geclassificeerd.

Op grond van het feit dat de scores in de restcategorie zich bewegen rond het gemiddelde op zorg en protectie, hebben wij deze categorie samengevoegd met *optimal parenting* en deze scores tezamen getypeerd als een *good enough* opvoedingsstijl.

Toetsing met behulp van chi-kwadraat laat zien dat het aantal gezinnen met een suboptimaal (*poor*) opvoedingsklimaat bij de thuisloze jongeren significant groter is dan bij de jongeren in beide andere groepen. Dit geldt tevens voor de resultaten van vaders en moeders afzonderlijk.

7. Discussie In dit onderzoek staat de veronderstelling centraal dat het vermogen tot het aangaan en onderhouden van affectieve relaties met anderen

gedurende de gehele levensloop samenhangt met de eerste, vroegkinderlijke gehechtheidsrelatie. Verondersteld wordt, dat deze latere relaties door dezelfde processen worden beïnvloed die een rol spelen bij de totstandkoming van de vroege gehechtheidsrelatie en dat ze een overeenkomstige functie vervullen (Levitt, 1991). Voor de kwaliteit van de vroege gehechtheidsrelatie is de wijze waarop de ouders omgaan met hun kind van cruciaal belang. Bowlby (1977) zegt hierover:

'In these roles (d.w.z. van de ouders) performance of parents varies along several parameters of which perhaps the most important - because it pervades all relations - is the extent to which parents recognize and respect a child's desire for a secure base and his need of it, and shape their behaviour accordingly' (p. 207).

De thuisloze jongeren in dit onderzoek vallen op doordat het beeld dat zij van hun ouders hebben weinig zorgend en ondersteunend lijkt te zijn. Vooral de vaders worden gezien als liefdeloos en sterk controlerend. Naast een dergelijk opvoedingsklimaat vormen de scheidings- en verlieservaringen die de jeugd van de thuisloze jongeren zozeer kenmerken, een extra belastende factor.

Uit het onderzoek blijkt dat deze jonge mensen (vroeg) in hun jeugd, veel meer dan gemiddeld, gescheiden zijn van in ieder geval één van hun ouders, vaak gevolgd door scheidingen van de overblijvende ouder, wisseling(en) van opvoedingssituatie en plaatsing in tehuizen.

Deze scheidingen (feitelijk dan wel emotioneel) van gehechtheidsfiguren, zijn vooral ernstige risicofactoren in de ontwikkeling als zij worden ervaren door een kind dat geen veilige gehechtheidsrelatie heeft kunnen opbouwen.

Met behulp van de Separation Anxiety Test hebben wij getracht inzicht te verkrijgen in de ontwikkeling van gehechtheid. Ofschoon niet significant, scoort de groep jonge thuislozen op de balans tussen gehechtheid en individuatie meer in de richting van onveilige gehechtheid dan beide andere groepen (zie Tavecchio e.a., 1991, pp.50-51).

Een ander opvallend resultaat uit de SAT is, dat de thuisloze jongeren op scheidingsituaties reageren met een (significant) sterkere mate van vijandigheid.

Vijandigheid wordt beschouwd als een afweermecanisme tegen gehechtheidsbehoeften die in de ervaring van het individu geassocieerd zijn (geweest) met afwijzing en verwerping (Bowlby, 1977; Main & Stadtmann, 1981; Sroufe, 1984; Cassidy & Kobak, 1988; Kobak & Sceery, 1988).

Een zekere mate van boosheid en vijandigheid bij het ervaren van scheiding of ver-

lies kan worden opgevat als een 'normale' reactie. Overheerst echter de vijandigheid, dan is er sprake van een 'onveilig werkmodel van gehechtheid'. In dat geval gaan ernstige scheidingen of angst voor dreigende scheidingen onder meer gepaard met sterk vijandige gevoelens, die zijn te beschouwen als pogingen met het verdriet om te gaan (Hansburg, 1980). Ernstige psychische verwaarlozing, afwijzing en niet-beschikbaarheid van de opvoeders kan leiden tot 'defensieve uitsluiting van het gehechtheidssysteem' (cf. Bowlby, 1973; zie ook Kolk, 1989) en in verplaatsing van de vijandige gevoelens naar anderen. Op grond van dit werkmodel toont het individu meer vijandigheid in relaties met anderen, waarbij deze anderen als niet-ondersteunend worden ervaren. Bowlby (1977, p. 208) verwijst in dit verband naar de door Parkes (1973) gebruikte term *compulsive self-reliance*: een dwangmatige vorm van alléén op jezelf vertrouwen. Dit lijkt bevestigd te worden door het op de SAT gevonden resultaat: bij ernstige scheidingsituaties is de behoefte aan nabijheid en contact even groot als de angst ervoor. Immers, bij het jonge kind kan de expressie van vijandigheid de gehechtheidsrelatie bedreigen - vandaar dat deze vijandige gevoelens als het ware verplaatst worden naar andere relaties.

Op grond van het bovenstaande formuleren wij als (voorlopige) *hypothese*, dat er bij een deel van de thuisloze jongeren sprake zou kunnen zijn van de eerder beschreven *dismissing* vorm van een angstig vermijdend werkmodel van gehechtheid.

Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of deze hypothese gerechtvaardigd is en of de gevonden resultaten gerepliceerd kunnen worden bij een herhaling van het onderzoek bij grotere steekproeven. Daarnaast is het van belang om na te gaan of de resultaten gegeneraliseerd kunnen worden naar de populatie oudere thuislozen.

Wij besluiten dit hoofdstuk met het formuleren van mogelijke implicaties van deze onderzoeksresultaten voor de hulpverlening in de thuislozenzorg.

8. Mogelijke implicaties voor de hulpverlening

In het voorgaande hebben wij laten zien welke processen ten grondslag kunnen liggen aan het onvermogen persoonlijke relaties met anderen aan te gaan, hetgeen er toe kan leiden dat deze uiteindelijk zelfs geheel worden vermeden. Inzichten in de ontwikkeling van deze mechanismen kunnen belangrijk zijn voor de hulpverlening aan zwervende - potentieel thuisloze - jongeren. Wij zullen een aantal indicatoren geven van problemen die samengaan met een gestoorde gehechtheidsontwikkeling - in het bijzonder vermijdende gehechtheid - ontleend aan Belsky & Nezworski (1988), met name aan Cassidy & Kobak (1988).

Gevoelens van verdriet en kwetsbaarheid worden geminimaliseerd, ook bij het presenteren van en communiceren over problemen. Dit beperkt de mogelijkheden van de persoon om zich in vertrouwen over te geven aan ondersteuning door de hulpverlener.

De 'verplaatste' vijandigheid waarvan soms sprake is, is niet altijd manifest in openlijke conflicten, maar wel zichtbaar in passief-agressief of antisociaal gedrag. Dergelijk gedrag vormt een bron van irritatie voor opvoeders en hulpverleners en rechtvaardigt hun woede en afwijzing.

Vermijdende defensiemechanismen hebben een *adaptieve functie*: ze vinden hun oorsprong in strategieën die ontstaan zijn om bedreigde relaties in stand te houden. Het is belangrijk dat de hulpverlening inzicht heeft in de werking en betekenis van deze mechanismen.

Vermijding als strategie kan beschouwd worden als een risicofactor. Vooral tijdens stress of in overgangssituaties kan het onvermogen van de vermijdende persoon om steun en troost van anderen te zoeken of te krijgen (of zijn onvermogen om emotionele ervaringen uit te wisselen) symptomatisch gedrag tot gevolg hebben.

Er is enig bewijsmateriaal dat vermijdende personen zich op een vijandige, zelfs antisociale manier neigen te gedragen en gekenmerkt worden door een gebrek aan empathisch vermogen.

Moeilijkheden in de emotionele communicatie en onbekwaamheid in het ontwikkelen en handhaven van adequate contacten met anderen kunnen bij vermijdende personen bijdragen aan het ontstaan van antisociale problemen.

Waar kan de hulpverlening verder op letten

- » Het verdient aanbeveling aandacht te besteden aan *nonverbale dimensies van de interactie*, met name aan de expressie van steun en affectie, aan de mate van openlijke en bedekte boosheid en aan de reacties van anderen op uitingen van verdriet bij de jongere.
- » Het is belangrijk dat de hulpverlener in individuele gesprekken bijzondere sensitiviteit en responsiviteit toont ten aanzien van verborgen of niet onderkende aspecten van de affectieve ervaringen van de jongere. Hierdoor zou mogelijk het vermogen om emoties te onderkennen én erover te praten vergroot worden.
- » Als de hulpverlener in staat is een *veilige* omgeving te creëren, waarin erkenning én uiting van negatieve emoties niet leiden tot verwerping en afwijzing,

dan zal mogelijk het gevoel van bedreiging dat vermijdende personen associëren met het openlijk uiten van emoties, gereduceerd worden.

- » Wanneer het de hulpverlener lukt om te fungeren als 'veilige basis', dan bestaat van hieruit de mogelijkheid dat de persoon inzicht krijgt in de oorsprong van de 'gevaarlijke' emoties en kan van daaruit gewerkt worden naar levensvatbare alternatieven voor onbevredigende interacties en relaties.

Literatuur

- Ainsworth, M.D.S., & Eichberg, C. (1991). Effects on infant-mother attachment of mothers' unresolved loss of an attachment figure, or other traumatic experience. In: C.M. Parkes, J. Stevenson-Hinde & P. Marris (Eds.), *Attachment across the life cycle* (pp. 160-187). London/New York: Tavistock/Routledge.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Arrindell, W.A., Hanewald, G.J.F.P., & Kolk, A.M.M. (1989). Cross national constancy of dimensions of parental rearing style: The Dutch version of the Parental Bonding Instrument (PBI). *Personality and Individual Differences* (in press).
- Bakermans-Kranenburg, M.J., Van IJzendoorn, M.H., & Zwart-Woudstra, H.A. (1992). Intergenerationele overdracht van gehechtheidsrelaties; het Gehechtheidsbiografisch Interview. In: J.J. Hox, J.J.F. ter Laak & B.F. van der Meulen (red.), *Beïnvloeding van de ontwikkeling door opvoeding?* Empirisch Gezinsonderzoek II. Groningen: Stichting Kinderstudies.
- Bartholomew, K. & Horowitz, L.M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226-244.
- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: An attachment perspective. *Journal of Social and Personal Relationships*, 7, 147-178.
- Belsky, J., & Nezworski, T. (Eds.) (1988). *Clinical Implications of Attachment* (pp. 3-17). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Bie, H. de, & Dortmans, H. (1990). *Thuisloze jongeren*. Nijmegen: Instituut voor Sociale Geneeskunde.
- Black, H.N. (1986). The reliability of the Separation Anxiety Test. In: H.G. Hansburg (Ed.), *Research on separation anxiety* (pp. 183-209). Malabar, Florida: Krieger Publ. Co.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss. Vol. I. Attachment*. London: Pelican Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss. Vol. II. Separation: Anxiety and anger*. London: Pelican Books.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss. Vol. III. Loss, sadness and depression*. London: Pelican Books.
- Bowlby, J. (1977). The making and breaking of affectional bonds. I. Aetiology and psychopathology in the light of attachment theory. *British Journal of Psychiatry*, 130, 201-210.

- Brennan, K.A., Shaver, Ph. R., & Tobey, A.E. (1991). Attachment styles, gender and parental problem drinking. *Journal of Social and Personal Relationships*, 8, 451-466.
- Bretherton, I., & Waters, E. (Eds.) (1985). Growing points of attachment. Theory and Research. Monographs of the Society for research in child development. Vol. 50 (Serial no. 209, nr. 1-2). Chicago Press.
- Campos, J.J., & Barrett, K.C. (1984). Toward a new understanding of emotions and their development. In: C.I. Izard, J. Kagan & R.B. Zajonc (Eds.), *Emotions, cognition and behavior* (pp. 229-263). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cassidy, J., & Kobak, R.R. (1988). Avoidance and its relation to other defensive processes. In: J. Belsky & T. Nezworski (Eds.), *Clinical implications of attachment* (pp. 300-323). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Crittenden, P.M. (1988). Family and dyadic patterns of functioning in maltreating families. In: K. Browne, C. Davies, & P. Stratton (Eds.), *Early prediction and prevention of child abuse* (pp. 161-192). Chichester: Wiley & Sons.
- Crittenden, P.M., & Ainsworth, M.D.S. (1989). Child maltreatment and attachment theory. In: D. Cicchetti & V. Carlson (Eds.), *Child maltreatment. Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect* (pp. 432-463). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gaemers, J., & Hoogendam, P. (1990). De straat als laatste toevluchtsoord. *Tijdschrift voor Jeugdhulpverlening en Jeugdwerk*, 3-10.
- Haider, W. (1982). *Die depressive Persönlichkeit des nichtesshaften Mannes*. Dissertatie, Frankfurt am Main.
- Hansburg, H.G. (1980) *Adolescent separation anxiety: A method for the study of adolescent separation problems*. Huntington, NY: New York: Robert E. Krieger Publishing Company.
- Hartup, W.W. (1989). On relationships. In: W.W. Hartup & Z. Rubin (Eds.), *Relationships and development*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 12, 511-524.
- Heard, D.H., & Lake, B. (1986) The attachment dynamic in adult life. *British Journal of Psychiatry*, 149, 430-438.
- Heydendael, P.H.J.M. (1987). *Territoria. Denkbeelden over thuisloosheid*. Inaugurale rede. KU Nijmegen.
- Horst, R. (1962). *Thuislozen*. Dissertatie Amsterdam.
- Ijzendoorn, M.H. van (1988). De ontwikkeling van gehechtheid: Determinanten en effecten. In: W. Koops & J.J. van der Werff (red.), *Overzicht van de ontwikkelingspsychologie*. Deel III. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Kobak, R.R., & Sceery, A. (1988). Attachment in late adolescence: Working models, affect regulation and representations of self and others. *Child Development*, 59, 135-146.
- Kolk, A. (1989). *Ontwikkelingsantecedenten van psychisch dysfunctioneren, in het bijzonder de fobie*. Dissertatie Amsterdam.
- Korf, D., & Hoogenhout, H. (1989). *Thuis op straat. Een verkennend onderzoek naar zwerfjongeren in de binnenstad van Amsterdam*. Amsterdam: Platform GGZ.
- Kotler, T. & Omodel, M. (1988). Attachment and emotional health: A life span approach. *Human Relations*, 8, 619-640.

- Lambermon, M.W.E., & Van IJendoorn, M.H. (1991). Over de appel en de boom: Intergenerationele overdracht bij verwaarlozing en mishandeling in gehechtheidstheoretisch perspectief. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 7, 66-82.
- Levitt, M. (1991). Attachment and close relationships: A life-span perspective. In: J.J. Gewirtz & W.M. Kurtines (Eds.), *Intersections with attachment* (pp. 183-205). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Main, M., & Stadtman, J. (1981). Infant response to rejection of physical contact by the mother: Aggression, avoidance and conflict. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 20, 292-307.
- Main, M., Kaplan, N., & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation. In: I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing points of attachment theory and research. Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, (1-2, Serial No. 209)
- Mullink, J.A.M. (1963). *Thuisloze mannen*. Dissertatie, KU Nijmegen.
- Nuy, M.H.R. (1990). *Een slecht geïnspireerd bestaan. Deel 1. Noodlottige passies*. De geschiedenis van een persoonlijke ontwikkeling. Grave: Alfa.
- Parker, G., Tubling, H., & Brown, L.B. (1979). A parental bonding instrument. *British Journal of Psychology*, 52, 1-10.
- Ploeg, J.D. van der, Gaemers, J., & Hoogendam, P.H. (1991). *Zwervende jongeren*. Leiden: DSWO Press.
- Roorda, J.G.M.H., & Tavecchio, L.W.C. (1992). Gehechtheid en thuisloosheid. *Passage, Tijdschrift voor maatschappelijke opvang*, 1, 16-20.
- Shaver, Ph.R., & Hazan, C. (1988). A biased overview of the study of love. *Journal of Social and Personal Relationships*, 5, 473-501.
- Sroufe, L.A., & Fleeson, J. (1986). Attachment and the construction of relationships. In: W.W. Hartup & Z. Rubin (Eds.), *Relationships and development* (pp. 51-71). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Sroufe, L.A. (1988). The role of infant-caregiver attachment in development. In: J. Belsky & T. Nezworski (Eds.), *Clinical implications of attachment* (pp. 18-38). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Tavecchio, L.W.C., Dijkstra, F.E.M., Oomen-van de Kerkhof, H.W.J.M., Roorda-Honée, J.G.M.H., Thomeer-Bouwens, M.A.E., & Wouters, L. (1991). *Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid. Een haalbaarheidsstudie vanuit het perspectief van de gehechtheidstheorie*. Rijksuniversiteit Leiden: Vakgroep Algemene Pedagogiek.
- Winnicott, D.W. (1975). *Through paediatrics to psychoanalysis*. New York: Basic Books.
- Wuffel, F. de (1986). *Attachment beyond childhood*. Proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Noten

- 1) Deze studie is in 1991 aan de RUL uitgevoerd in opdracht van de 'Kessler-stichting' te Den Haag. Het onderzoek vond plaats in een samenwerkingsverband tussen de Rijksuniversiteit Leiden, de GG & GD te Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam.
- 2) Zie de verklarende woordenlijst achterin.
- 3) In de tekst van dit hoofdstuk wordt met 'ouder' de primaire verzorger en opvoeder van het kind bedoeld.